

TRES NOVES INSCRIPCIONS IBÈRIQUES SOBRE PEDRA

JOAN FERRER I JANÉ
Grup LITTERA (Universitat de Barcelona)

Resum

En aquest treball es presenten tres fragments d'inscripcions ibèriques nord-orientals inèdites sobre pedra: una de Porquerisses, una de Tarragona i una de Montblanc. Les dues primeres van aparèixer reaprofitades en contextos posteriors, mentre que el context de la tercera és desconegut. El seu estat fragmentari en dificulta l'anàlisi, però a la de Tarragona sembla plausible la reconstrucció de la coneguda fórmula **aré[take]**. Mentre que a la de Porquerisses es podria identificar una seqüència de la inscripció de La Vispesa : **eki / [s]íra[n]** /. Respecte de la seva cronologia, la de Porquerisses presenta un estil tosc i trets arcaïtzants en la seva paleografia que serien compatibles amb una cronologia de ss IV-III aC. Mentre que la inscripció de Montblanc presenta una paleografia més moderna i línies de payout, però l'estil segueix essent tosc, que potser podria ser ja del s. II aC. En canvi, la inscripció de Tarragona, presenta un estil plenament romanitzat, probablement ja del s. I aC.

PARAULES CLAU: Llengua ibèrica, Escriptura ibèrica, inscripció ibèrica, romanització, inscripcions sobre pedra.

THREE NEW IBERIAN INSCRIPTIONS ON STONE

SUMMARY

This paper presents three fragments of unpublished Iberian inscriptions on stone: one from Porquerisses, one from Tarragona and the last one from Montblanc. The first two appeared reused in later contexts, while the context of the third is unknown. Its fragmentary state makes the analysis difficult, but in the stone from Tarragona it seems plausible the reconstruction of the well-known formula **aré[take]**. While in the stone from Porquerisses a sequence of the stone inscription from La Vispesa could be identified: **eki / [s]íra[n]** /. From the chronological point of view, the one from Porquerisses displays a coarse style and archaic shots in its palaeography that would be compatible with a chronology of IV-III centuries BC. While the inscription from Montblanc displays a more modern palaeography and guidelines, but the style continues being coarse, perhaps already of the II century BC. Instead, the inscription from Tarragona has a fully Romanized style, probably already from the I century BC.

KEY WORDS: Iberian language, Iberian script, Iberian inscriptions, Romanization, Stone inscriptions.

1. INTRODUCCIÓ

En aquest treball s'analitzen tres inscripcions inèdites sobre pedra procedents de tres jaciments catalans, de les que vaig tenir coneixement a principis dels anys 2000 i que per diferents causes no van ser publicades en el seu moment: el trasllat de l'església de Sant Marc de Porquerisses (Argençola), una excavació a la parcel·la 22b (Tabacalera-Jaume I) a la ciutat de Tarragona i una troballa d'un particular a Montblanc.

El retard en la publicació d'aquestes inscripcions es deu al fet que només havia aconseguit inspeccionar-ne una, la de Sant Marc, mentre que la de Montblanc la

coneixia només per una fotografia i la de Tarragona la coneixia només per un dibuix.

Finalment, l'avinentsa de l'homenatge a Marc Mayer i el fet que en els darrers anys no han aparegut gaires inscripcions ibèriques sobre pedra m'empeny a publicar-les tot i que les gestions realitzades per localitzar les dues darreres no han fructificat.

2. LA PEDRA DE SANT MARC¹

Amb motiu de les obres de construcció de l'autovia de Lleida a Barcelona, N-II, de Madrid a França, tram Cervera-Santa Maria del Camí, es va localitzar en un turó proper al nucli de Porquerisses (Argençola, Anoià) les restes de l'església romànica de Sant Marc, ja arrasada d'antic. Amb posterioritat a l'excavació de l'església i de la seva sagrera, l'església fou desmuntada pedra a pedra i traslladada a un lloc proper (Nadal *et al.* 2002-2003; Rueda 2003). Un cop realitzat el trasllat, els arqueòlegs responsables de l'excavació es van adonar de la presència d'una inscripció ibèrica en una de les pedres procedents de l'enderroc de l'església que no havien estat utilitzades en la reconstrucció.

L'església de Sant Marc ocupa la part superior del turó, mentre que les vessants sud, est i oest estan ocupades per la necròpolis. L'església en el seu origen era una petita església romànica construïda a mitjans del s XIII, al s. XVI s'amplia i l'abandó i posterior enderroc es situa a finals del segle XVII o principis del segle XVIII. A la necròpoli s'han documentat 350 tombes d'entre el s. XI i el s. XVII. També s'han documentat dues sitges de l'edat del bronze retallades per l'anivellament del terreny realitzat en construir l'església i que podria ser també la causa de la pèrdua d'altres estructures d'aquesta època i potser també d'èpoques posteriors.

La pedra és calcària i té una forma lleugerament trapezoïdal amb unes dimensions màximes de 27 cm de llarg, 21 cm d'alçada i 5 cm de gruix. En el fragment conservat no s'aprecia ni delimitació del camp epigràfic ni restes de línies de pauta. La pedra està clarament incompleta tant per l'esquerra com per la base, mentre que a la part superior i a la dreta presenta un poliment que hauria de ser posterior a la inscripció, atès que afecta els signes dels extrems i que hauria d'estar relacionat amb la seva posició al mur de l'església on va ser reaprofitat. Tot i que no es pot descartar completament que un trencament de la part superior estigui dissimulat pel poliment posterior, és plausible pensar que aquests costats fossin els originals. La seva tipologia no és clara, tenint en compte el seu escàs gruix, pel que és habitual a les esteles, tot i que la de Bicorp és de 8,5 cm.

¹ Agraïeix a Josep Serra (Atena 2000) i a Esteve Nadal (Àtics) tota la informació facilitada sobre el jaciment i les facilitats per inspeccionar i fotografiar aquesta inscripció. Autòpsia realitzada l'onze de març de 2004 a les instal·lacions de l'empresa. L'estela segueix custodiada pels arqueòlegs responsables de l'excavació, però està previst el seu trasllat al Museu d'Igualada.

La inscripció consta de dues línies de text amb restes de tres signes cadascuna. La primera línia del text està clarament incompleta per l'esquerra per la presència de la **ṛ** seguida de la interpunció. Al final de la segona línia hi ha espai suficient per ubicar-hi un altre signe del que no n'han quedat restes per causa del trencament. Per sota dels signes de la segona línia no s'aprecien restes de signes ni tampoc cap clara erosió superficial, però no es pot descartar la presència de més línies de text. Els signes estan gravats amb incisions ben marcades però amb certa irregularitat. L'alçada dels signes és variable entre 6 i 9 cm. i l'amplada entre els 3,5 i els 6 cm. L'única interpunció conservada és un sol punt arrodonit de 0,5 cm. de diàmetre i a 2/3 cm. de la base dels signes adjacents, però podria ser doble, atès que el trencament superficial que afecta la part superior d'aquesta zona podria estar amagant un segon punt.

Fig.1. Fotografia i dibuix de la pedra de Sant Marc.

La inscripció ha estat realitzada utilitzant l'escriptura ibèrica nord-oriental i el sentit de lectura del text, com en pràcticament totes les inscripcions que utilitzen aquesta escriptura, és d'esquerra a dreta.

Respecte de la seva cronologia, en no disposar d'un context arqueològic significatiu, l'única aproximació possible és la paleogràfica. Els signes identificats d'acord amb la classificació d'Untermann (1990: 245) són **ṛ5**, **e1**, **ki6**, **i1**, **ṛ5** i **a4**, tot i que podria ser un **a3** amb el peu molt curt. En una inscripció tan curta, no és possible determinar inequívocament si es tracta d'un text dual o no. A més, totes les variants usades són simples i on no apareixen elements coneguts (Ferrer i Jané 2005: 972, nota 70).

El signe més significatiu des del punt de vista cronològic dels que apareixen en aquesta inscripció és la **ki** invertida, **ki6**, molt poc freqüent i que s'usa quasi exclusivament en inscripcions duals o compatibles (Ferrer i Jané 2005). Així s'usa a una ceràmica àtica de Pontós (Ferrer i Jané *et al.* 2016), al plom de Palamós (C.4.1), a un dels vasos de plata de Tivissa (C.21.1), a les dracmes d'**ars** (BDH Mon.33), a l'abecedari rupestre dual de Ger (Ferrer i Jané 2013), al pondus de Calafell (Sanmartí *et al.* 2004), a diverses ceràmiques pintades de Lliria (F.13. 3, 4, 8, 30 i 56), a dues ceràmiques pintades d'Alloza (E.4.2 i E.4.3) i a dues ceràmiques grises, la de Burriac (C.7.1) i a la del Turó de Can Olivé (Panosa 1993: 206, 19.2). Tot i que la seva distribució és més general, també són significatives la **ṛ** i la **a** arrodonides, **ṛ5** i **a4**, que estan presents abundantment a les ceràmiques pintades

de Llúria, les ceràmiques àtiques i les dracmes d'imitació emporitana. I estan absents, o presents molt minoritàriament, a les ceràmiques sobre vernís negre A i B i sobre les llegendes de les monedes de bronze dels ss. II i I aC. Així, entre les dracmes d'ars de llegenda *ársbigisdeegiar* (BDH Mon.33.2) presenta alhora **ř5**, **a4** i **ki6**. També entre les inscripcions que presenten alhora **ř5** i **a4** cal destacar una ceràmica àtica (B.1.24) d'Ensérune, una ceràmica pintada (F.25.1) de Torre Seca (Casinos), una ceràmica pintada (F.13.17) del Tossal de Sant Miquel (Llúria), un segell de Pech Maho (Sigean) i un segell de Ruscino (Perpinyà), totes elles duals o duals compatibles.

Així doncs, tant la forma invertida del signe **ki**, **ki6**, com la forma arrodonida dels signes **ř5** i **a4** sembla apuntar més a una cronologia dels ss. IV-III aC, i a una escriptura dual, més que no pas a l'escriptura no-dual dels ss. II-I aC.

El text conservat no presenta problemes de lectura, [---]ř · eki[---]/[---]jira[---], malgrat que hi ha dos signes afectats pels trencaments, **i** i **e**, però que es poden reconstruir sense dubtes a partir dels fragments conservats.

Pel que al lèxic de la inscripció:

[---]ř: El text és massa curt com per relacionar-lo amb algun element conegut. En el cas que el text comencés efectivament a la primera línia conservada, aleshores caldria considerar que el text perdut a l'esquerra és considerable per tal de reconstruir un segment de grandària raonable acabat en ř, almenys tres o quatre signes amb el que ens aniríem almenys a quasi el doble de la llargada conservada. Tot i que una amplada d'uns 50 cm no seria estranya, una de les de Badalona en fa 48 (Comas *et al.* 2001) i la de Santa Perpètua (C.10.1), 52, sembla més plausible pensar que el segment al que pertanyeria aquest signe estigués partit entre dues línies de text.

eki[---]: El segment eki[podria recordar en principi al freqüent **egiar** (Ferrer i Jané 2006: Annex 13 amb bibliografia anterior), però no és un segment habitual en inscripcions ibèriques sobre pedra. Alternativament si les dimensions laterals de la inscripció no fossin gaire més llargues de la part conservada i només faltés un signe a l'esquerra, es podria reconstruir **eki** / **[s]jira** / **[n]** text present a la inscripció sobre pedra de La Vispesa (D.12.1).

[---]jira[---].- Alternativament a la reconstrucció anterior, en el supòsit que el fragment perdut a l'esquerra fos considerable, es podria reconstruir la fórmula NP + **ar** + **mí**, amb un NP amb un formant segon acabat en **jir** com per exemple **řir** (Untermann 1990: n° 105; Rodríguez Ramos 2014: n°123), **aír** / **sair** (Untermann 1990, n° 4; Rodríguez Ramos 2014: 128): **beleśair** (F. 7.1) o **kośair** (C.0.1) per exemple. Aquest esquema és freqüent a les inscripcions ibèriques sobre pedra, com per exemple a una de les esteles de Badalona, **mlbebiurarmí** (Comas *et al.* 2001) o a la de la de Barcelona **nmkeildiřarmí** (C.9.1).

Així doncs, cal considerar que paleogràficament la inscripció ibèrica de Sant Marc es troba dins de la tradició arcaïtzant dels segles IV i III aC, tot i que no es pot descartar el seu ús durant els primers anys del segle II aC. Aquesta estela no

seria la única amb aquestes característiques paleogràfiques, ja que a les dues esteles de Badalona (Comas *et al.* 2001), a l'estela de Barcelona (C.9.1), al monument de La Vispesa (D.12.1) i a l'estela de Casp (E.13.1) hi apareixen variants similars. En tot cas, s'ha de tenir en compte que amb els pocs exemplars d'inscripcions sobre pedra amb cronologia més o menys coneguda, és difícil assegurar que les diferències paleogràfiques siguin degudes només a factors cronològics i no a estils locals diversos però coetanis.

3. LA PEDRA DE TARRAGONA²

El fragment de de placa de pedra calcària de Tarragona va aparèixer en una excavació urbana (Adserias *et al.* 2000; Otiña *et al.* 2002) a la ciutat de Tarragona en un estrat de farciment (T2-22B-99; UE 5147) del primer quart del s. I dC.

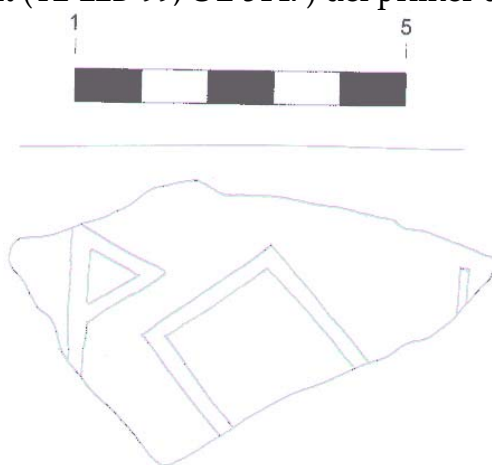

Fig. 2. Dibuix de la pedra de Tarragona (J.F. Roig / P. Otiña).

Les dimensions màximes del fragment són 7,4 cm de llarg, 4,4 cm d'alçada i 3 cm de gruix. El seu petit gruix l'acosta formalment al grup de plaques emporitanes també molt fragmentades i de funcionalitat incerta.

La inscripció consta d'una sola línia de text amb restes de tres signes. En el fragment conservat no s'aprecia ni delimitació del camp epigràfic ni restes de línies de pauta. La pedra està clarament incompleta per tots els costats. Cap signe està complet, però la seva alçada estimada estaria al voltant dels 3,5 cm. En el text no apareix cap interpunció. La inscripció ha estat realitzada utilitzant l'escriptura ibèrica nord-oriental i el sentit de lectura del text, com en pràcticament totes les inscripcions que utilitzen aquesta escriptura, és d'esquerra a dreta.

La lectura del text conservat és [---]ar+[---]. Els dos primers signes estan fragmentats, però es poden reconstruir sense dubtes a partir dels fragments conservats: **a1** i **rí** (Untermann 1990: 245). Del tercer només en resta un fragment

² Agraïxo a Josep Anton Remolà la notícia de la seva existència i a Joan Francesc Roig i a Pedro Otiña les informacions sobre la peça i el dibuix facilitat. Tot i que dipositada al Museu Nacional de Tarragona, no ha estat possible localitzar la peça.

isolat d'asta vertical a la part superior que podria correspondre als signes **e1**, **o1**, **ba1**, **ti1** i **m4**.

El fet que la peça aparegués en un estrat de farciment (T2-22B-99; UE 5147) del primer quart del s. I dC. proporciona una cronologia *ante quem* poc rellevant, atès que sinó totes, pràcticament totes les inscripcions ibèriques són anteriors a principis del s. I dC. En una inscripció tan curta, no és possible determinar inequívocament si es tracta d'un text dual o no, però les variants identificades en aquest text, **rí** i **a1**, són les habitualment usades a les inscripcions no-duals dels ss. II-I aC., com les llegendes de les monedes de bronze i a les ceràmiques de vernís negre A i B, circumstància que passa a la major part d'inscripcions ibèriques sobre pedra (Ferrer i Jané 2005: 972, nota 70).

De les lectures possibles, la lectura més probable és **aré**[---], atès que **aré** seguit de **take** o **teki** és freqüent a les inscripcions sobre plaques de pedra sempre com a primer segment (C.18.5, C.18.6, F.11.1 i F.11.6). Les quatre plaques en les que es documenta aquest element ja es coneixien al segle XIX i tot i que des d'aleshores el corpus de les plaques i esteles ibèriques ha augmentat considerablement fins superar les vuitanta peces, no n'ha tornat a aparèixer cap nou testimoni fins ara. L'equivalència entre **aréteki** i **arétake** amb el llatí HEIC EST SIT[A/VS] és quasi unànimement acceptada (Untermann 1990: 182; Silgo 1994: 45; Velaza 1996: 56; Panosa 1999: 291; Quintanilla 2005: 598; Orduña 2006: 28; Moncunill 2007: 83; Ferrer i Jané-Escrivà 2014: 218), però d'altres s'hi mostren escèptics (Rodríguez Ramos 2004: 299).

Ref.	aré		take		NP		
Tarragona	aré		[---]				
C.18.5	aré		take	/	adinbelaur		. antalskar
				/	FVLVIA		. LINTEARIA
C.18.6	HEIC . EST . SIT[VS]				[---]		
	aré	.	teki	.	ar		/ sakaril
F.11.1	aré	.	take	/	aiunibaise+	/teban	. a
F.11.6	aré		take	.	sikeun/in	eban	. neí/eildun.+

4. LA PEDRA DE MONTBLANC³

La pedra és aparentment calcària i té una forma lleugerament triangular amb unes dimensions màximes de 16 cm de llarg, 14 cm d'alçada i 4 cm de gruix. La inscripció consta de tres línies de text amb restes de tres signes cadascuna. En

³ Agraïxo a Pedro Otiña la notícia de l'existència d'aquesta inscripció, coneguda només per la fotografia facilitada que va ser realitzada suposadament al Museu de Montblanc el 15 de gener del 2007 en circumstàncies no del tot aclarides. Tot i així, el juny de 2017 al Museu de Montblanc no li consta l'existència d'aquesta peça entre els material conservats. Agraïxo les gestions realitzades per l'actual director, Joan Pau Jàvega, així com les gestions realitzades per Josep Mª Grau del Centre d'Estudis de la Conca de Barberà i les informacions facilitades per l'antic director del museu, Maties Soler, que tampoc recorda la pedra.

el fragment conservat no s'aprecia ni delimitació del camp epigràfic, però sí restes de línies de pautat a una distància de 6 cm. El lateral dret de la pedra és original, però la resta presenten clares línies de fractura. La seva tipologia no és clara, tenint en compte el seu escàs gruix, pel que és habitual a les esteles, tot i que la de Bicorp és de 8,5 cm.

Els signes estan gravats amb incisions ben marcades però amb certa irregularitat. L'alçada dels signes és molt homogènia entre els 4,75 i els 5,25 cm. Així com l'amplada d'uns 2,5 cm. En el text conservat no s'aprecia cap interpunció. El signes de les dues primeres línies estan distribuïts amb separacions d'un cm i mig, en canvi els dos signes finals de la tercera línia apareixen quasi enganxats.

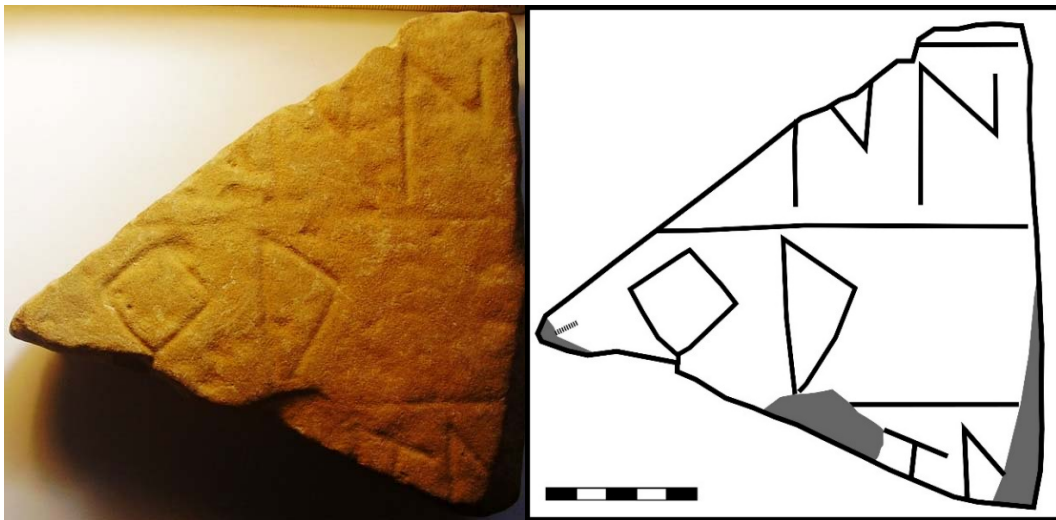

Fig. 3. Fotografia (P. Otiña) i dibuix de la pedra de Montblanc.

La inscripció ha estat realitzada utilitzant l'escriptura ibèrica nord-oriental i el sentit de lectura del text, com en pràcticament totes les inscripcions que utilitzen aquesta escriptura, és d'esquerra a dreta. La superfície sembla desgastada i els traços poc profunds.

Tot i els dubtes sobre la seva procedència, no sembla probable que es tracti d'una falsificació, ja que s'esperaria una altre tipus de text i una peça més atractiva. Tot i així, el text està tan fragmentat que no es pot usar el seu contingut per validar la seva autenticitat.

A la primera línia, el signe **n1** final és clar. El signe anterior hauria de ser un **i1**, tot i que a la fotografia no s'acaba d'apreciar bé l'arrancada del traç vertical característic del signe **i**, les altres opcions, un altre signe **n** o un signe **m**, generarien combinacions no existents en ibèric. Tot i que hi ha força espai disponible a l'esquerra, no s'aprecia cap resta de traços, la qual cosa descararia signes que es distribueixen de forma equilibrada per la caixa com **ka**, **ś**, **be**, etc., mentre que afavoriria als que es desequilibren per l'esquerra, com **n**, **l**, o fins i tot **s**, per exemple.

A la segona, línia el signe final és un clar **a2** sense asta vertical, mentre que l'anterior és un clar **ř3**. Del primer signe conservat sembla visible un petit traç

que seria compatible amb un signe **e1**, però tenint en compte que només disposem d'una fotografia i no ha estat possible fer la inspecció ocular, no es pot donar el traç per segur. Al final de la línia hi ha espai suficient per un altre signe, però no s'ha usat probablement per tal de no dividir un segment entre dues línies per tant probablement es tracta d'un fi de segment.

El primer signe de la tercera línia és problemàtic. Si el traç visible és real, només podria ser un signe molt poc freqüent (Ferrer i Jané 2014), que apareix sovint en forma de **T** llatina, a la tortera de Can Rodon per exemple (Ferrer i Jané *et. al* 2011), però que també pot tenir un traç inferior simètric, tal com apareix a una de les torteres d'Oliete (Silgo 2001). En aquest cas, el traç superior no seria horitzontal, sinó diagonal descendent en el sentit de l'escriptura, variant encara no documentada. El traç vertical també presenta una lleugera inclinació cap a l'esquerra, però podria no ser rellevant. Altres possibilitats, com un signe **e** irregular amb els traços cap avall no seria compatible amb la cronologia suposada. També es podria considerar que fos un signe **ke2** irregular, però seria poc probable en una inscripció de certa qualitat com aquesta.

El darrer signe de la tercera línia podria ser un **l2**, però probablement **l1** seria la variant més esperable en la cronologia suposada per aquesta peça. També podria ser un **n1**, ja que falta un segment triangular de la superfície d'un cm a la part central que podria estar amagant el traç vertical d'aquest signe. Menys probable és que fos un signe **i**, ja que hauria de tenir els dos traços superiors molt enganxats. L'alternativa **ś1** sembla encara menys probable. Sí que podria ser un **a2** com el de la línia anterior, tot i que l'angle és més pronunciat o potser un **bi2** rectangular, tot i que també l'angle sembla massa pronunciat. De les alternatives considerades **n** sembla el més plausible, més encara tenint en compte que el signe anterior podria ser el signe en forma de **T** de probable valor nasal i que acostuma a precedir a les nasals. El fet que estiguin els signes molt enganxats probablement indica que s'ha forçat col·locar aquest darrer signe per tal d'acabar un segment que no es volia dividir entre dues línies o que simplement aquest era el final de la inscripció.

Es desconeixen les circumstàncies precises de la seva troballa i per tant no es disposa del context arqueològic per ajudar a datar la peça. Els signes identificats d'acord amb la classificació d'Untermann (1990, 245) són **i1**, **n1**, **e1**, **f3**, **a2**. En una inscripció tan curta, no és possible determinar inequívocament si es tracta d'un text dual o no, però les variants identificades en aquest text són les habitualment usades a les inscripcions no-duals dels ss. II-I aC, circumstància que passa a la major part d'inscripcions ibèriques sobre pedra (Ferrer i Jané 2005: 972, nota 70). La lectura del text conservat és [---]in/[---]e_{ra}/[---]Tn.

En estar tan fragmentada l'anàlisi del lèxic no és gaire significatiu:

[---]in.-. Aquest fragment podria encaixar com a final d'un formant antroponímic, potser **so_{sin}** (Untermann 1990: n° 109; Rodríguez Ramos 2014: n° 127), present pe exemple a **ar_{gisosin}** (F.20.3) o **unin** (Untermann 1990: n° 139; Rodríguez Ramos 2014: n° 167), present per exemple a **sikeunin** (C.1.6) tot i que

podria ser també **aunin**, habitual en antropònims femenins: GALDVRIAVNIN (*CIL* II, 5922), SOCEDEIAVNIN (EE 8) i a BASTOGAVNIN (*CIL* II, 6144). En alguns casos podria estar formant algun apel·latiu, potser també femení, com **nišunin** (Ferrer i Jané-Escrivà 2013: 469).

[---]+**ra**: El final **ra** és poc freqüent, tot i que apareix tres vegades als ploms de Iàtova: **satira** (F.201), **kebelkaira**, (F.20.1) i **naura** (F.20.3). També al plom d'Ullastret C.2.3, **tuikesira**, o al d'Orlell, **tuílbailura** (F.9.7).

[---]**Tn**: Seqüència molt poc freqüent, que cal posar en quarantena per la impossibilitat d'inspeccionar la peça. La seqüència més propera seria la d'una de les torteres d'Oliete **kutuTn** que podria ser un abecedari molt simplificat (Ferrer i Jané 2014). També podria ser similar la seqüència final dels abecedaris de Can Rodon i de Ger **Tm'** (Ferrer i Jané 2014).

5. LES INSCRIPCIONS IBÈRIQUES SOBRE PEDRA

El corpus d'inscripcions ibèriques en escriptura nord-oriental sobre pedra que no siguin de tipus personal i sense comptar les rupestres, ja supera els 80 exemplars, bàsicament esteles (39)⁴ i plaques (18)⁵, però també pedestals (10)⁶, i altres tipologies menys freqüents (17)⁷ (Fig. 4). Les referències a les inscripcions (P) són les de l'excel·lent tesi d'Ignacio Simón (2013a), que conté el recull més actualitzat sobre aquest tipus d'inscripcions i em remeto a aquest treball pel que fa a la distinció entre esteles i plaques (Simón 2013a: 25), tot i que en els casos més dubtosos la distinció es fa a l'apartat de cada inscripció. La major part de les inscripcions han aparegut molt fragmentades i en alguns casos només es coneixen per dibuixos, per tant no sempre és fàcil assegurar quina és la seva tipologia. En tot cas, les plaques semblen estrictament concentrades a Empúries (7), Tarragona (3) i Sagunt (8), mentre que les esteles y els fragments compatibles amb esteles es distribueixen uniformement pel territori ibèric.

En el que portem de segle XXI el seu corpus no s'ha enriquit gaire, només se n'han publicat vuit: La del Turó de l'Osona (Moncunill-Velaza 2012-2014), la placa procedent de Sant Martí d'Empúries (Velaza 2004b; Simón 2013a: 160), la pedra d'Ullastret (Untermann 2002), les dues noves esteles de Badalona (Comes *et al.* 2001), una placa en calcària negra (Aquilué-Velaza 2001) i un bloc de gres (Velaza 2001, 657), les dues procedents de la ciutat romana d'Empúries. La pedra d'Olite (Unzu-Velaza 2013) es localitza en territori dels vascons i per tant no es pot assumir que es tracta d'una inscripció ibèrica i s'ha de classificar dins del grup

⁴ P22, P23, P28, P31, P52, P54, P29, P99, P57, P58, P59, P56, P24, P25, P42, P53, P61, P66, P67, P72, P82 i P102. Compatibles/Dubtosos: P18, P20, P43, P44, P55, P60, P62, P63, P64, P65, P70, P73, P74 i P103. Més les del Turó de l'Osona, Porquerisses i Montblanc, tot i que els tres casos són dubtosos.

⁵ P5, P6, P7, P8, P9, P10, P11, P75 i P77. Compatibles/Dubtosos: P36, P37, P81?, P83?, P84?, P85?, P86? i P87?. Més la nova de Tarragona.

⁶ P89, P90, P91 i P92. Compatibles/Dubtosos: P93, P94, P95, P96, P97 i P98.

⁷ P4, P40, P68, P20, P13, P12, P16, P17, P39, P76 i P78. Altres: P1, P3, P30, P41, P79, P80 i P88?. Descartades per ser possibles falsos: P2 i P38. Potser també P71.

d'inscripcions nord-orientals de llengua no identificada (Ferrer i Jané 2017: 56, fig 1). Excepte les dues de Badalona, la resta presenten inscripcions molt fragmentades, com les tres d'aquest treball, que poca cosa aporten a la investigació pel seu contingut. En canvi, des del punt de vista del context arqueològic, tant les de Badalona, com la calcària negra d'Empúries i la d'Ullastret aporten dades molt significatives.

La cronologia genèrica normalment acceptada per les inscripcions ibèriques sobre pedra és dels ss. II-I aC, ja que es considera una tipologia epigràfica sorgida de la influència dels models romans, especialment les plaques, ja sigui de forma general (Mayer-Velaza 1993; Velaza 2002: 58; Beltrán 2003: 182; 2012; Simón 2013a: 101) o restringida a l'àmbit funerari (Velaza 2017: 238). Des del punt de vista paleogràfic, aquesta hipòtesi és quasi sempre correcta, ja que es constata l'absència a la pràctica totalitat de les inscripcions ibèriques sobre pedra de les variants complexes característiques de les inscripcions duals dels ss V-III aC, cosa que fa plausible la seva ubicació cronològica als ss. II-I aC (Ferrer i Jané 2005: 972). Tot i així, m'alineo amb aquells investigadors que, tot i reconèixer la influència romana sobre l'epigrafia ibèrica sobre pedra, com en molts altres aspectes de la cultura ibèrica en els ss. II-I aC, no consideren que aquesta sorgís estrictament del contacte amb l'epigrafia romana, en particular pel que fa a les esteles (de Hoz 1995: 75; 2011: 494; Izquierdo-Arasa 1999: 292; Barrandon 2003: 217).

En primer lloc, cal tenir present que algunes inscripcions ibèriques sobre pedra són pel seu context arqueològic amb seguretat del s. IV aC, com les d'Ullastret, la darrera compatible amb el format d'estela (Simón 2013a: 65). Tot i que a vegades se la considera una excepció no extrapolable (Beltrán 2012: 26; Velaza 2017: 239, nota 28), o no es té en consideració, per no poder assegurar que sigui funerària, encara que tampoc es pot assegurar que no ho sigui (Untermann 2002). A més, altres inscripcions podrien ser paleogràficament del s. III aC, com la de Sant Marc, estudiada en aquest treball, que presenta problemes similars d'interpretació. Addicionalment, es disposa de diversos contextos arqueològics, on es constata que les inscripcions ibèriques sobre pedra són anteriors a l'horitzó local més antic de les inscripcions llatines (Mayer 1995; Díez, 2008; Beltrán 2012), circumstància que inverteix l'ordre esperat si les ibèriques fossin dependents de les llatines. Com s'exemplifica més avall, això passa clarament amb els casos de les dues darreres esteles de Badalona, la de Guissona i potser també amb una de les plaques d'Empúries. En aquest darrer cas algunes de les gregues podrien haver actuat de model, però les llatines que es situen com a mínim ja al darrer quart del s. I aC (Díez 2008, 162-168; Beltrán 2012, 17), són clarament posteriors.

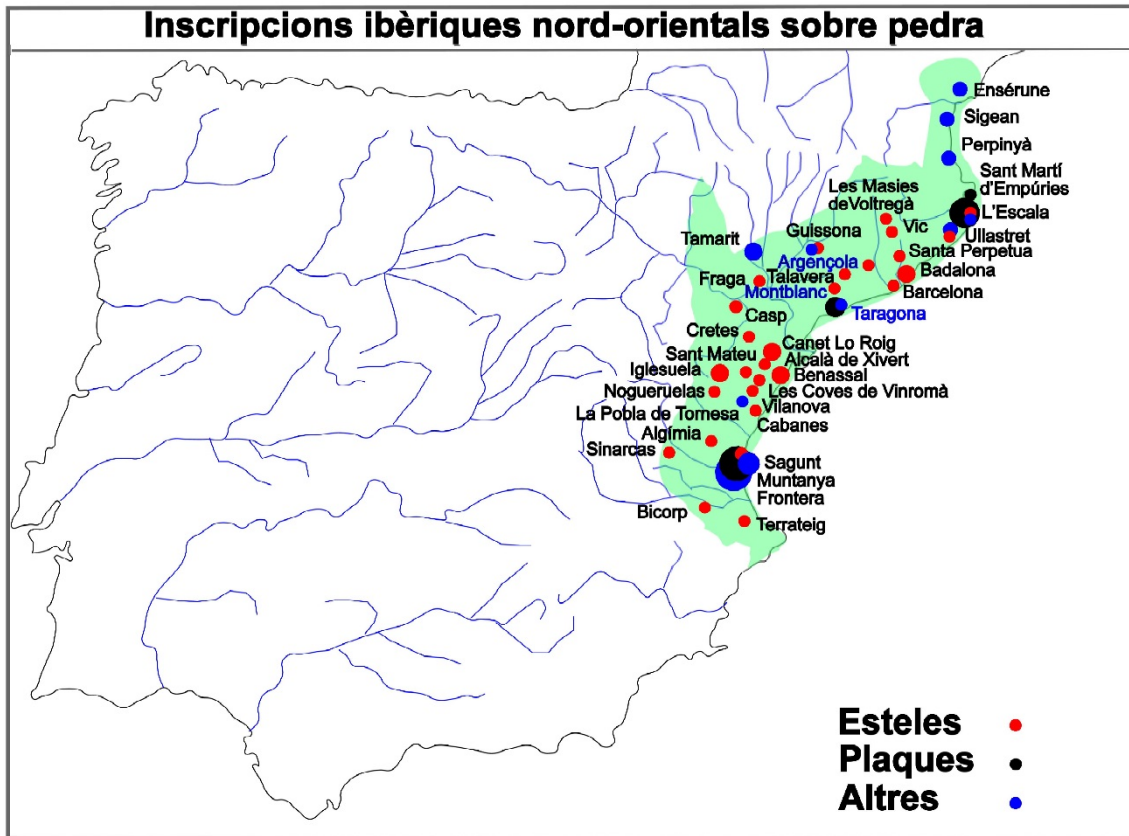

Fig. 4. Distribució de les inscripcions ibèriques nord-orientals sobre pedra.

Discrepo també de la hipòtesi que considera les esteles ibèriques com a producte d'una expansió epigràfica cap a l'interior originada a les ciutats més romanitzades de la costa (Beltrán 2012: 24). Tal com es reconeix unànimement, al contrari que les plaques, les esteles no disposen de cap model viable entre l'epigrafia romana del nord-est de la península ibèrica (Beltrán 2012: 21), tot i així la hipòtesi es planteja exclouent el suport. A més de l'absència de models, si la hipòtesi fos correcta, s'esperaria una major coherència paleogràfica entre els dos conjunts, però almenys les dues darreres de Badalona presenten clarament una paleografia més arcaica que la que habitualment trobem a les plaques. Al meu parer són expressions epigràfiques independents generades en cronologies i en àmbits diferents. Tal com ja van assenyalar Mayer i Velaza (1993: 676), l'estela sembla un fenomen més aviat rural, que es podria redefinir com a ibèric poc romanitzat, mentre que la placa seria un fenomen fonamentalment urbà, que es podria redefinir com a ibèric romanitzat. Les esteles de Badalona i de Guissona podrien semblar a primera vista una excepció (Simón 2013a: 29), però tal com s'explica a continuació, el seu context arqueològic indica que són probablement anteriors a l'horitzó urbà romanitzat, on van ser trobades.

Desgraciadament, la majoria de les inscripcions ibèriques sobre pedra han aparegut en circumstàncies similars que les de la pedra de Sant Marc, reaprofitades en estructures medievals o posteriors, o com la pedra de Montblanc en circumstàncies desconegudes. Només una dotzena presenten una data *ante quem* d'època romana o anterior.

Tot i així, d'aquestes darreres, quatre pertanyen a contextos posteriors al canvi d'era, com la pedra de Tarragona presentada en aquest treball, i per tant ja no són significatius cronològicament dins del context global de l'epigrafia paleohispànica, que pràcticament ja ha desaparegut en aquest moment. Aquest és el cas de la inscripció apareguda en un estrat d'enderroc del Teatre Romà de Sagunt de segle I dC (Mayer-Velaza 1996; Velaza 2000; 2004), de l'estela de Barcelona (C.8.1) reaprofitada a la muralla romana de segle II dC, una placa emporitana apareguda en un context secundari de cronologia imperial a la Casa 2 de la ciutat romana d'Empúries (Mayer-Velaza 1993: nota 27) i d'una altra apareguda en un estrat de farciment baiximperial a la Palaiapolis de Sant Martí d'Empúries (Velaza 2004b; Simón 2013a: 160).

De les que tenen un context cronològic anterior, cal destacar quatre inscripcions que han aparegut reaprofitades en contextos arqueològics de finals del segle II aC o de la primera meitat del segle I aC. Això no vol dir que la seva realització correspongui a aquest interval, sinó que ha de ser necessàriament d'una cronologia anterior, circumstància que comença a ser significativa.

Dues d'elles van aparèixer conjuntament. Es tracta de les dues esteles de Badalona que van aparèixer reaprofitades a la claveguera del cardo màxim de la ciutat (ibero)romana de **baitolo/Baetulo** (Badalona). La claveguera es va amortitzar al s. II dC, per tant estrictament aquesta seria la seva data *ante quem*, ja que no s'han excavat els nivells de construcció (Comas *et al.* 2001: 293). Tot i així, plausiblement la construcció de la claveguera principal correspongui al moment inicial de la ciutat romana, per tant, probablement la seva data *ante quem* real sigui la de la fundació de la ciutat romana, que se sol situar a principis del s. I aC (Padrós 2012: 52). Aquesta cronologia afegida al període necessari per considerar amortitzable les inscripcions, podria situar la seva realització com a mínim al s. II aC, cronologia coherent amb la seva paleografia (Comas *et al.* 2001: 295). En tot cas, la seva reutilització com a material constructiu en el moment fundacional de la ciutat indicaria que els personatges esmentats, **mlbebiur** i **bantuin**, havien caigut a principis del s. I aC en desgràcia o en l'oblit i que cap dels seus descendents tenia un paper rellevant.

Tot i així, apunta a que en el moment fundacional de la ciutat, els ibers hi van tenir un paper destacat, ja que tant les monedes com l'epigrafia ceràmica indiquen que la població ibèrica de *Baetulo* seguia en aquesta cronologia usant l'escriptura ibèrica. Aquest fet es repeteix en altres ciutats romanes del territori ibèric, com *Iesso* (Guissona), on els esgrafiats ibèrics es concentren a la primera meitat del s. I aC (Pera 2003: 253) i també al jaciment republicà de Ca l'Arnau, que s'estén pel nucli urbà de Cabrera de Mar que s'abandona a finals del primer quart del s. I aC (Sinner-Ferrer i Jané 2016). Els recentment identificats quatorvirs de *Iulia Libica* en una inscripció rupestre llatina a Oceja (Ferrer i Jané *et al.* e.p.), probablement ja d'època d'august, tres d'ells i els seus quatre pares de nom ibèric, reforça la hipòtesi del manteniment del control de les noves fundacions romanes per part de les elits ibèriques, convenientment romanitzades.

La tercera inscripció amb un context rellevant és el fragment de placa emporitana en calcària negra amortitzada en una sitja (4825) sota el criptopòrtic del fòrum romà d'Empúries (L'Escala) amb materials que assenyalen un moment d'amortització de la sitja entre el 80 aC i el 40 aC (Aquilué 2001: 278-279). Aquesta cronologia afegida al període necessari per considerar amortitzable la inscripció podria situar la seva realització perfectament a principis del s. I aC, o fins i tot finals del s. II aC, però no gaire més, ja que paleogràficament és clarament no-dual. Malgrat que s'ha usat aquesta inscripció per donar suport a un possible fòrum d'Empúries trilingüe, llatí, ibèric i grec (Aquilué 2001: 285; Velaza 2003: 186), cal aclarir que aquesta inscripció és necessàriament anterior a la construcció del fòrum i probablement també a la fundació de la pròpia ciutat romana, situada cap el 75 aC (Tremoleda 2008: 86). Com en el cas de les esteles de Badalona, els personatges ibèrics citats havien perdut el respecte dels nous dirigents i per tant aquesta inscripció va ser usada per terraplenar un camp de sitges, on posteriorment, ja en època d'august s'hi construiria el fòrum. Si el fòrum és de d'aquesta cronologia, la probabilitat de trobar inscripcions ibèriques en igualtat de condicions que les llatines al fòrum d'Empúries seria molt baixa, ja que les inscripcions ibèriques de la segona meitat del s. I aC són residuals (Simon 2013b: 176).

La quarta inscripció amb un context rellevant és l'estela d'**iešo/Iesso** (Guissona, Guitart *et al.* 1996), que es conserva sencera i que no va aparèixer reaprofitada en cap estructura romana, sinó que formava part d'un estrat argilós aparentment de reompliment (U.E. 13), assentat sobre el terreny natural i per sota d'un habitatge romà localitzat dins dels límits del casc urbà d'*Iesso*, que els excavadors daten de finals de s. II aC o principis del s I aC (Pera 2003: 250; 2005: 326, nota 12). Respecte del seu contingut, val la pena destacar que a diferència de la major part de les esteles, que es consideren funeràries, aquesta podria ser votiva, ja que els dos suposats antropònims esmentats, **neitinke** i **šubake**, podrien ser en realitat dos teònims, **neitin** i **šuba** (Ferrer i Jané e.p. a). Com en els casos anteriors, si fos funerària, indicaria que els personatges citats ja no eren respectats i en el cas de fos votiva, el fet que s'acabés amortitzant, potser estaria reflectint un canvi de context significatiu per la comunitat pel que fa al món de les creences. La cronologia de la seva realització podria ser estrictament del s. II aC, circumstància coherent també amb la paleografia dels signes, clarament del tipus no-dual.

Una altra inscripció que presenta una cronologia arqueològica de segle III aC o anterior, és un esgrafiament sobre la vora d'una cista de pedra de Pech Maho (B.7.1), que sembla procedir d'un context funerari (Simon 2013a: 95), però la seva tipologia s'allunya de les anteriors, esteles i plaques. Finalment, també podria ser de cronologia antiga la inscripció de Cruzy (Moncunill *et al.* 2016), ja que és clarament una inscripció dual. No es coneixen les condicions originals de la troballa, de fet podria tractar-se en origen d'una inscripció rupestre, Tot i així, la superfície ha estat preparada per rebre la inscripció, circumstància que no es

dona en cap de les inscripcions rupestres ibèriques conegudes (Ferrer i Jané e.p. b).

Finalment, també cal tenir present que l'horitzó més antic de l'epigrafia ibèrica sobre pedra correspon a les tres inscripcions que han aparegut reaprofitades en contextos arqueològics de segle IV aC al Puig de Sant Andreu (Ullastret). Els dos carreus de la muralla (C.2.1 i C.2.2) de cronologia similar, però de tipologia imprecisa, tenint en compte la gran dimensió dels signes, sembla que haurien de pertànyer a un edifici públic (Simón 2013a, 66). La tercera és una pedra de dimensions compatibles amb un fragment d'estela (Untermann 2003) que va aparèixer reaprofitada en una paret adossada a la muralla del segle IV aC i podria ser la inscripció ibèrica sobre pedra en escriptura nord-oriental més antiga. Tot i que la fragmentació del text impedeix fer gaires consideracions sobre la seva funcionalitat.

6. CONCLUSIONS

En aquest treball s'han analitzat tres inscripcions ibèriques inèdites sobre pedra, un nombre important, ja que en els darrers anys se n'havien publicat molt poques, vuit des de l'any 2000. Desgraciadament, les tres inscripcions han aparegut fora de context o en un context de reaprofitament molt posterior, circumstància que impedeix usar el context arqueològic com a ajuda per interpretar i datar les inscripcions. Addicionalment, les tres inscripcions són molt fragmentàries, cosa que dificulta l'anàlisi intern dels textos i la comparació amb d'altres de coneguts.

Pel que fa a la inscripció de Tarragona, tot i la brevetat, sembla plausible la reconstrucció de la coneguda fórmula funerària **arētake** ben coneguda per altres inscripcions de Tarragona (C.18.5 i C.18.6) i de Sagunt (F.11.1 i F.11.6) i que es considera l'equivalent ibèric de la fórmula llatina HEIC EST SITVS/A. Tot i que aquesta nova documentació, de confirmar-se, no aporta res d'especial en ser molt fragmentària, cal destacar que seria la primera després de més de 100 anys.

Pel que fa a la inscripció de Sant Marc, la seva presència en una zona de culte i funerària en època medieval, potser podria perpetuar una zona de culte i/o funerària en èpoques anteriors. El text es troba molt fragmentat i no hi apareix cap element significatiu, tot i així una de les reconstruccions possibles permetria identificar una seqüència també present a la inscripció del monument de La Vispesa (D.12.1): **eki / [s]iira / [n]**.

Respecte de la inscripció de Montblanc, poca cosa es pot destacar, tenint en compte el seu estat fragmentari. Podria presentar una nova ocurrència del signe en forma de **T**, amb una variant no documentada, tot i així el fet que no hagi estat possible inspeccionar la peça, obliga a situar aquest fet en quarantena.

Respecte al grau d'influència romana, les tres peces exemplificarien tres estadis diferents. Per una part la pedra de Sant Marc presenta un estil tosc, trets arcaïtzants en la seva paleografia i absència de pautat que seria compatible amb una cronologia del s. III aC, anterior al contacte amb els romans. La inscripció de

Montblanc, presenta una paleografia quadrada més moderna i línies de pautat, però l'estil de gravat segueix essent maldestre, que podria correspondre al s. II aC. En canvi, la inscripció de Tarragona, tot i només tenir coneixement d'ella per un dibuix, presenta les característiques típiques de les plaques de pedra de Tarragona, amb un estil plenament romanitzat, probablement ja del s. I aC.

Pel que fa a l'origen de les inscripcions ibèriques sobre pedra, rupestres a part, cal destacar que ja existien inscripcions sobre pedra ibèriques als ss. IV i III aC, però és durant els ss. II-I aC quan es produeix el gran desenvolupament d'aquesta tipologia d'inscripcions, coincidint amb el nou marc social creat a partir de la conquesta romana. Al meu parer, les influències romanes en les tècniques i en l'estil s'haurien d'emmarcar en el procés general de romanització, més que no pas en un estricte procés d'imitació de models romans coetanis. En canvi, les plaques sí que són un suport estrictament d'imitació que es concentra en els nuclis ibèrics més romanitzats: Empúries, Sagunt i Tarragona.

Els tres contextos arqueològics que aporten més informació sobre la relació de les inscripcions ibèriques sobre pedra amb les inscripcions llatines coetànies són els de l'estela de Guissona, abandonada sota els primers habitatges romans, la placa de calcària negra d'Empúries, usada com a reompliment d'una sitja sobre la que es construirà el fòrum, i les dues esteles de Badalona, fent de coberta de la claveguera del cardo màxim. Els tres contextos apunten en una mateixa direcció, epigrafia ibèrica amortitzada en contextos fundacionals de les tres ciutats i també anteriors al primer horitzó de l'epigrafia local llatina sobre pedra en cadascuna d'aquestes localitats, que no hauria pogut actuar de model de les ibèriques. Independentment del tema de l'origen de l'epigrafia ibèrica sobre pedra, aquestes amortitzacions podrien estar aportant informació rellevant sobre la societat ibèrica d'aquest moment. No es pot descartar que es tracti de casos independents d'oblit o caiguda en desgràcia, però les tres cronologies d'amortització són compatibles i podrien estar marcant un horitzó d'amortització a principis del s. I aC, lligat a la pèrdua de poder del segment social que les usava per autorepresentarse.

BIBLIOGRAFIA

- ADSERIAS, M., POCIÑA, C.A. I REMOLÀ, J. A. (2000), "L'hàbitat suburbà portuari de l'antiga Tàrraco. Excavacions al sector afectat pel PERI 2 (Jaume I-Tabacalera)", a Ruíz de Arbulo, J. (ed.), *Tàrraco 1999. Jornades d'Arqueologia sobre intervencions a la ciutat antiga i al seu territori (1993-1999)*, *Documents d'Arqueologia Clàssica*, 3, 137-154.
- AQUILUÉ, X. I VELAZA, J. (2001) "Nueva inscripción ibérica ampuritana", *Palaeohispanica*, 1, 277-289.
- BARRANDON, N. (2003), "La part de l'influence latine dans les inscriptions funéraires ibériques et celtibériques", *MCV*, 33, 199-237.
- BELTRÁN, F. (2003), "La romanización temprana en el valle medio del Ebro (Siglos II-I a. E.): Una perspectiva epigráfica", *Archivo Español de Arqueología*, 76, 179-191.

- BELTRÁN, F. (2012), "Roma y la epigrafía sobre piedra del nordeste peninsular", *Palaeohispanica*, 12, 9-30.
- COMAS, M., Padrós, P. i Velaza J. (2001), "Dos nuevas estelas ibéricas de Badalona", *Palaeohispanica*, 1, 291-299.
- DÍAZ, B. (2008), *Epigrafía latina republicana de Hispania*, Barcelona.
- FERRER I JANÉ, J. (2005), "Novetats sobre el sistema dual de diferenciació gràfica de les oclusives sordes i sonores", *Palaeohispanica*, 5, 957-982.
- FERRER I JANÉ, J. (2006), "Nova lectura de la inscripció ibèrica de La Joncosa", *Veleia*, 23, 129-170.
- FERRER I JANÉ, J. (2013), "Deux alphabets ibères duals rupestres de Cerdagne", a *Sources – Les cahiers de l'Âne Rouge*, 1, 9-18.
- FERRER I JANÉ, J. (2014), "Ibèric **kutu** i els abecedaris ibèrics", *Veleia*, 30, 227-259.
- FERRER I JANÉ, J. (2017), "El origen dual de las escrituras paleohispánicas: un nuevo modelo genealógico", *Palaeohispanica*, 17, 55-94.
- FERRER I JANÉ, J. (e.p. a), "A la recerca dels teònims ibèrics. A propòsit d'una nova lectura d'una inscripció ibèrica rupestre d'Oceja (Cerdanya)".
- FERRER I JANÉ, J. (e.p. b), "Panorama actual de la epigrafia rupestre ibèrica".
- FERRER I JANÉ, J., MARTIN, A. I SINNER, A. G. (2011), "Una tortera amb inscripció ibèrica de Can Rodon de l'Hort (Cabrera de Mar)", *Sylloge Epigraphica Barcinonensis*, 9, 17-38.
- FERRER I JANÉ, J., ASENSIO, D. I PONS, E. (2016), "Novetats epigràfiques ibèriques dels segles V-IV aC del Mas Castellar (Pontós, Alt Empordà)", *Cypsela*, 20, 117-139.
- FERRER I JANÉ, J. I ESCRIVÀ, V. (2013), "Quatre noves inscripcions ibèriques pintades procedents de Llúria", a X. Ballester, F. Beltrán, F. J. Fernández Nieto, C. Jordán y J. Siles (eds.), *Acta Palaeohispanica XI. Actas del XI Coloquio de Lenguas y Culturas Prerromanas de la Península Ibérica (Valencia, 24-27 de octubre de 2012)* [=Palaeohispanica, 13], 461-482.
- FERRER I JANÉ, J. I ESCRIVÀ, V. (2014), "Un plomo ibérico de Casinos (Valencia) con numerales léxicos y expresiones metrológicas", *Palaeohispanica*, 14, 205-227.
- FERRER I JANÉ, J., OLESTI O. I VELAZA, J. (e.p.), "Nuevas inscripciones rupestres latinas de Oceja y los IIIIviri ibéricos de Iulia Lybica".
- GUITART, J., MAYER, M., PERA, J. I VELAZA, J. (1996), "Noticia preliminar sobre una inscripció ibèrica encontrada en Guissona (Lérida)" a F. Villar y J. D'Encarnaçào (eds.), *La Hispania prerromana. Actas del VI Coloquio sobre Lenguas y Culturas Prerromanas de la Península Ibérica (Coimbra, 13-15 de octubre de 1994)*, Salamanca, 163-170.
- DE HOZ, J. (1995), "Escrituras en contacto: ibèrica y latina", a F. Beltrán (ed.), *Roma y el nacimiento de la cultura epigráfica en Occidente*, 57-84, Zaragoza.
- DE HOZ, J. (2011), *Historia lingüística de la Península Ibérica en la Antigüedad. II. El mundo ibérico prerromano y la indoeuropeización*, Madrid.
- IZQUIERDO, I. I ARASA, F. (1999) "La imagen de la memoria. Antecedentes, tipología e iconografía de las estelas de época ibèrica", *APL* 23, 259-300.
- MAYER, M. (1995), "El primer horizonte epigráfico en el litoral noreste de la Hispania citerior" a F. Beltrán (ed.), *Roma y el nacimiento de la cultura epigráfica en Occidente*, Zaragoza, 97-119.
- MAYER, M. I VELAZA, J. (1996) "Una inscripció ibèrica en el teatro de Sagunto", a *Studia philologica valentina*, 1, 107-110.

- MAYER, M. I VELAZA, J. (1993), "Epigrafía ibérica sobre soportes típicamente romanos" a *Lengua y cultura en la Hispania prerromana. Actas del V Coloquio sobre lenguas y culturas prerromanas de la Península ibérica*, 667-682.
- MONCUNILL, N., (2007), *Lèxic d'Inscripcions Ibèriques*. Tesi Doctoral (UB), Barcelona.
- MONCUNILL, N. I VELAZA, J. (2012-2014): "Una inscripción ibérica procedente del Turó de l'Osona (Vic)", a *Faventia*, 34-36, 209-214.
- MONCUNILL, N., GORROCHATEGUI, J. I FERRER I JANÉ, J. (2016), "Nueva lectura de la inscripción ibérica sobre piedra conservada en el museo de Cruzy (Hérault)", *Veleia*. 33, 259-274.
- NADAL E., PASCUAL, S. I VILLENA, N. (2002-2003), "Actuacions arqueològiques d'urgència a l'autovia N-II. El mas ibèric de Can Rossó i el conjunt medieval de Sant Marc (Argençola, Anoia)", *Tribuna d'arqueologia*, 161-182.
- ORDUÑA, E. (2006), *Segmentación de textos ibéricos y distribución de los segmentos*, Tesis Doctoral: UNED.
- OTIÑA, P., REMOLÀ, J. A. I POCIÑA, C.A. (2002), Memòria d'excavació: parcel·la 22B del PERI.-2 (Jaume 1 – Tabacalera) (Tarragona, Tarragonès).
- PERA, J. (2003), "Epigrafia ibèrica a la ciutat romana de Iesso (Guissona, la Segarra)", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 13, 237-255.
- PERA, J. (2005), "Pervivencia de la lengua ibérica en el siglo I a. C. El ejemplo de la ciudad Romana de Iesso (Guissona, Lleida)", *Palaeohispanica*, 5, 315-333.
- PADRÓS, P. (2012), "Las cecas layetanas. La ceca de baitolo" a *La moneda de los íberos. Ilturo y los talleres layetanos*, 44-54.
- PANOSA, Mª I. (1993), "Nuevas inscripciones ibéricas de Cataluña", *Complutum*, 4, 175-222.
- PANOSA, Mª I. (1999), *La escritura ibérica en Cataluña y su contexto socioeconómico (Siglos V-I a.C.)*, Vitoria-Gasteiz.
- QUINTANILLA, A. (1998), *Estudios de fonología ibérica*, Vitoria-Gasteiz.
- RODRÍGUEZ RAMOS, J. (2004), *Análisis de epigrafía íbera*, Vitoria-Gasteiz.
- RODRÍGUEZ RAMOS, J. (2014), "Nuevo Índice Crítico de formantes de compuestos de tipo onomástico íberos", *Arqueoweb: Revista sobre Arqueología en Internet*, 15:1, 1-158.
- RUEDA, J. C. (2003), *El trasllat de l'església medieval de Sant marc*, Memòria d'excavació.
- SANMARTÍ, J. VELAZA, J. I MORER, J. (2004), "Un ponderal amb inscripció ibèrica del poblat d'Alorda Park (Calafell)", *Fonaments*, 10/11, 321-332.
- SILGO, L. (1994), *Léxico Ibérico*, Valencia.
- SILGO, L. (2001), "Grafitos ibéricos de El Palomar (Oliete, T)", *Palaeohispanica*, 1, 347-352.
- SIMÓN, I., (2013a), *Los soportes de la epigrafía paleohispánica: Inscripciones sobre piedra, bronce y cerámica*. Universidad de Zaragoza / Universidad de Sevilla. Saragossa / Sevilla.
- SIMÓN, I., (2013b), "El final de las escrituras paleohispánicas", a X. Ballester, F. Beltrán, F. J. Fernández Nieto, C. Jordán y J. Siles (eds.), *Acta Palaeohispanica XI. Actas del XI Coloquio de Lenguas y Culturas Prerromanas de la Península Ibérica (Valencia, 24-27 de octubre de 2012)* [=Palaeohispanica, 13], 167-186.
- SINNER, A. G. I FERRER I JANÉ, J. (2016), "Del oppidum de Burriac a las termas de Ca l'Arnau. Una aproximación a la lengua y a la identidad de los habitantes de Ilduro (Cabrera de Mar, Barcelona)" *Archivo Español de Arqueología*, 89, 199-223.
- TREMOLEDA, J. (2008), "L'arqueologia romana. Un camí obert", *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 39, 81-100.

- UNTERMANN, J. (1980), *Monumenta Linguarum Hispanicarum. II Die iberischen Inschriften aus Sudfrankreich*, Wiesbaden.
- UNTERMANN, J. (1997), *Monumenta Linguarum Hispanicarum. III Die iberischen Inschriften aus Spanien*, Wiesbaden.
- UNTERMANN, J. (2002), Análisis y interpretación de la inscripción ibérica sobre piedra aparecida en la zona 18 del Puig de Sant Andreu (Ullastret), *Cypsela*, 14, 247-249.
- UNZU, M. I VELAZA, J. (2013), "Una inscripción en signario paleohispánico de Olite (Navarra)", *Estudios de Lenguas y Epigrafía Antiguas*, 13, 31-37.
- VELAZA, J. (1996), *Epigrafía y lengua ibéricas*, Barcelona.
- VELAZA, J. (2000), "Nueva interpretación de la inscripción ibérica del teatro de Sagunto", *Saguntum*, 32, 131-134.
- VELAZA, J. (2001), "Chronica epigraphica Iberica II: novedades y revisiones de epigrafía ibérica (1995-1999)", a F. Villar – P. Fernández eds., *Religión, lengua y cultura prerromanas de Hispania. Actas del VIII Coloquio sobre lenguas y culturas paleohispánicas*, Salamanca, 639-662.
- VELAZA, J. (2002), "Et palaeohispanica scripta manent: L'epigrafia romana com a model de les epigrafies paleohispàniques", a *Scripta Manent. La memòria escrita dels romans*, 52-65.
- VELAZA, J. (2003), "La epigrafía ibérica emporitana: bases para una reconsideración", *Palaeohispanica*, 3, 179-192.
- VELAZA, J. (2004a), "Palinodia sobre la inscripción ibérica del teatro de Sagunto", *Palaeohispanica*, 4, 215-216.
- VELAZA, J. (2004b), "Inscripción ibérica de Sant Martí d'Empúries" a Aquilué, X.; Castanyer, P.; Santos, M.; Tremoleda, J. (ed.), *Deu anys d'arqueologia a l'entorn d'Empúries. Actuacions efectuades entre 1993 i 2002*, Monografies Emporitanes, núm. 12, Barcelona, 2004.
- VELAZA, J. (2017), "Imagen y texto en la epigrafía funeraria Ibérica", *Acta Palaeohispanica XII. Actas del XII Coloquio de Lenguas y Culturas Prerromanas de la Península Ibérica (Giessen, 13-14 de abril de 2016)* [=Palaeohispanica, 17], 235-248.